

Theosophical-Philosophical Foundation of Iranian Art

Volume 1 / Issue 2 / pages 148-160 e-ISSN: 2980-7875

Original Research

10.30486/PIA.2023.1985598.1034

Analyzing the Traditional Motifs of Afshan Carpets of the Pahlavi Period based on Thematic Analysis (Case Study: Malek Museum)

Maral Shahmoradi Aliakbari¹, Neda Ziabakhsh²

1. Ph.D student, Department of Architecture, Islamic Azad university, North Tehran Branch, Tehran, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Architecture, Islamic Azad university, North Tehran Branch, Tehran, Iran.

Astract

Carpet weaving is one of the main productions of the Iranian people, passed down from generation to generation. Some of the hand-woven carpets exhibited in museums serve as evidence of this rich heritage. Understanding the structure of these carpets opens the door to unraveling the intricacies of their creation. This article aims to explore the physical and conceptual aspects of Afshan carpets, delving into their symbolic meanings. Through applied research and a structural approach, this study contributes to documenting and preserving the fundamental principles underlying Afshan carpets. Using both quantitative and qualitative strategies, along with library and field methods, this research employs descriptive, analytical, adaptive, and inductive reasoning methods to elucidate the philosophical depth and significance of the motifs present in Afshan carpets. To achieve this, a case study approach was adopted, focusing on seven carpets with Afshan designs from the Malek Museum. These carpets were selected based on design homogeneity and the period of their production. The structure and design serve as the two key elements shaping the texture of a carpet. The design principles and rules are influenced by the culture, customs, and religious teachings of the society, manifesting content in symbolic forms. These themes encompass various elements, including plant motifs symbolizing life, imaginary forms prevalent in mystical traditions, and mapping forms found in visual dimensions like the Islimi designs, which represent the concept of unity in diversity and the mystical symbol of monotheism. These elements play a crucial role in shaping the motifs found in Afshan carpets.

Keywords: Afshan Pattern, Handmade Carpet, Malek Museum, Pahlavi, Symbolization.

بنیان‌های حکمی فلسفی هنر ایرانی

سال اول / شماره دوم / زمستان ۱۴۰۱ / ص ۱۶۰-۱۴۸

10.30486/PIA.2023.1985598.1034

پژوهشی

واکاوی نقش‌مایه‌های سنتی فرش‌های افشان دوره پهلوی با تکیه بر تحلیل مضمون (نمونه موردی: موزه ملک)

مارال شاهمرادی علی اکبری^۱، ندا ضیابخش^۲

۱. دانشجوی دکتری، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).
۲. استادیار، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران، ایران.

چکیده

فرش یکی از تولیدات اصلی مردم ایران بوده که نسل به نسل منتقل شده است، برخی از دست‌بافته‌های موجود در موزه‌ها گواه بر این مدعاست. شناخت ساختاری فرش به منزله روزنه‌ای جهت نفوذ به درون اثر و یافتن رمز و رازهای شکل‌گیری آن است. مقاله پیش رو با هدف آشنایی با ساختار کالبدی، محتوایی و پی بردن به مفاهیم و معانی نمادپردازی شده در نقش‌مایه‌های فرش افشان شکل گرفته است، از این رو در قالب پژوهشی کاربردی و با رویکردی ساختارشناسانه گامی در مسیر مستندنگاری و حفظ اصول رایج طراحی قالی‌های افشان برداشته است. این پژوهش با راهبردهای کمی و کیفی و به شیوه‌های کتابخانه‌ای و میدانی و با بهره‌گیری از توصیف، تحلیل، تطبیق و روش استدلال استقرایی در تلاش است تا با مدون کردن مشخصه‌هایی از ساختارکلی نقش‌مایه‌های به کاررفته در فرش‌های افشان، تشریحی از ژرفای فلسفی و حکمی آن ارائه دهد. در این راستا بر اساس مطالعه موردی ابتدا به صورت هدفمند هفت فرش با طرح افشان در موزه ملک بر پایه همگون بودن طرح و دوره تولید آن‌ها برگزیده شده است، سپس با انجام بررسی کلی در تحلیل تصویری روی نمونه‌ها مشخص شده است که ساختار و طرح دو رکن اصلی برای بافت یک فرش است که طرح بر مبنای اصول و قواعدی که متأثر از فرهنگ، رسوم و آموزه‌های دینی حاکم بر جامعه است نشئت می‌گیرد و در قالب بیانی نمادین مضامین را ارائه می‌دهد. این مضامین شامل عناصر نباتی که تجلی زندگی هستند، شکل خیالی در شاخه عرفانی، شکل نگاشتاری در شاخه ابعاد تجسمی مانند طرح‌های اسلیمی که مبین مفهوم کثرت به وحدت و نماد عرفانی توحید هستند، نقش اصلی در شکل دادن به نقش‌مایه‌های فرش طرح افشان را به خود اختصاص داده‌اند.

کلمات کلیدی: پهلوی، طرح افشان، فرش دستباف، موزه ملک، نمادپردازی.

بیان مسئله پژوهش

بازنمایی و صورت هنر از مباحث پیچیده محسوب شده و هر هنر به تناسب ابزار و شیوه بیانی خود از ترازهای گوناگون بیان بهره می‌گیرد. یکی از بارزترین نمونه‌های این مقوله را باید در هنرهای سنتی ایران جستجو نمود که همه آن‌ها صور متنوع معانی واحد برخاسته از باورهای اسلامی و ایرانی محسوب می‌شوند. این وحدت معنا در عین کثرت صورت‌ها را می‌توان مهم‌ترین ارزش نهفته در هنر ایران دانست که ضمن پدید آوردن انگاره‌های زیبا، درک معانی نمادها را از طریق ایجاد رابطه جانشینی میان آن‌ها ممکن می‌سازد. فرش ایرانی به عنوان مهم‌ترین و شاخص‌ترین هنر دستی ایران، همواره با نام پرافتخار ایران توأم بوده و یا به عبارتی بیشترین سهم را در هویت سرزمینمان دارد، به طوری که نام آن در تمام جهان با نام کشور عزیزمان ایران عجین گشته و با فرهنگ و زندگی مردمان این سرزمین پیوندی ناگسستنی یافته است (میثاقی و زرین قلمی، ۱۳۹۴). فرش از يك سو به‌عنوان زیرانداز یا پوششی مطلوب در شکل‌های مختلف، برای پاسخ‌گویی به بخشی از نیازهای زیستی مورد استفاده قرار گرفته و از سوی دیگر به دلیل نیازهای عاطفی و روانی و زمینه‌های زیباشناختی و لطافت جویی بشر به جنبه‌های هنری آن توجه شده و می‌شود؛ همچنین به دلیل این که در عرصه‌های مختلف زندگی ظهور و بروز داشته، در خلوت زندگی بشر، عبادتگاه و محافل اجتماعی او نفوذ یافته و گاه در جایگاه نمادها قرار گرفته و به بعد فرهنگی آن نیز توجه شده است (چیت‌سازیان، ۱۳۸۱: ۱۰۲).

نخستین پژوهش‌هایی که درباره فرش ایرانی صورت گرفته است به واپسین سال‌های قاجاریه باز می‌گردد، گرچه که این پژوهش‌ها فاقد ماهیت علمی و پژوهشی‌اند و با این نیت هم انجام نگرفته‌اند اما بازرگانان غربی نخستین پژوهش‌های علمی را در مورد فرش ایرانی انجام داده‌اند (حصوری، ۱۳۸۹). سخن گفتن درباره اصول ساختاری و ویژگی‌های محتوایی و زیباشناسانه این هنر و چگونگی و شیوه‌های هنرآفرینی در طول تاریخ و ... کار ساده‌ای نیست و جدای از این تاریخ‌نگاری داده‌ها نیز با کمبود منابع پژوهشی روبه‌رو هستند و مشخصاً درباره فرش می‌توان اشاره کرد که در طول تاریخ، داده‌های قابل‌استناد از شیوه‌های تولید فرش در ایران، سیر تحول و تطور طرح‌ها و نقوش آن، چگونگی دسته‌بندی طرح‌ها و نقش‌ها، پراکندگی جغرافیایی فرش و ... کمتر ثبت شده است و این یکی از نقایص عمده این موضوع می‌باشد از این رو کمک به تولیدات علمی در این باره می‌تواند به حفظ و گسترش این هنر و برطرف کردن کاستی‌هایی در این زمینه کمک کند که در زمینه فرش مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان کمبود پژوهش‌های علمی، کاربردی نشدن پژوهش‌ها، مهجور ماندن برخی موضوع‌ها و توجه نکردن به آن‌ها دانست که این موضوع‌ها ضرورت واکاوی این مهم را آشکار می‌سازد. مقاله حاضر با دو هدف اصلی: ۱- آشنایی با ساختار کالبدی و محتوایی فرش‌های طرح افشان دوره پهلوی، ۲- آشنایی با مفاهیم و معانی نمادپردازی شده در نقوش فرش‌های طرح افشان، و در پی پاسخ به دو پرسش اصلی: ۱- ساختار کالبدی و محتوایی فرش‌های طرح افشان دوره پهلوی چگونه است؟ ۲- مفاهیم و معانی نمادپردازی شده در نقوش فرش‌های طرح افشان چیست؟ شکل گرفته است.

ادبیات پژوهش

نمادگرایی هنری است که برای بیان واقعیات یا حالات نامشهود و ناشناخته‌ای که به مدد آن‌ها می‌توان به دنیای نامرئی قدم گذاشت و به رمز و راز هستی پی برد. دنیای نمادها، دنیای محدودپذیری نیست و تابی کران وجود آدمی و هستی ادامه دارد؛ چرا که نمادها در تقابل ذهنی هنرمند با اشیا به گونه نامحدود شکل می‌گیرند و در حالت کلی، نماد، کلیتی است که معنای سمانتیک و قابل‌درک معنوی در خود پنهان دارد (ترابی، اسدی، ۱۳۹۵). کشور ایران هم - چه پیش از اسلام چه پس از آن - مشحون از تأثیر نمادهاست و نمادگرایی از ویژگی‌های آن محسوب می‌شود. همچنین ضمن بررسی مفاهیم فرش و هنر مشخص می‌شود که فرش از جمله هنرهای کاربردی یا به عبارت بهتر چندوجهی است که در کارکردهای گوناگون خود، از نمادگرایی نیز بهره گرفته است. طراحان فرش ایران در هر زمان تحت تأثیر دین و آیین خویش و فرهنگ بومی به استفاده از نقوش نمادین در فرش پرداخته و به این وسیله، ضمن

توجه به ظواهر و تناسب و اندازه و قواعد طرح، به غنی‌سازی مضمون و محتوای طرح‌ها بر اساس مضامین فرهنگی و یا عرفانی پرداخته و اصول زیباشناسی ایرانی و اسلامی را پاس داشته‌اند (هال و لوچیک، ۱۳۷۷: ۶۸). از این رو در این پژوهش سعی بر این بوده که با تحلیل مضمون‌های استفاده‌شده در هنر فرش‌بافی به تفسیر معنای نمادین آن‌ها بپردازیم.

پیشینه پژوهش

در راستای پژوهش پیش رو می‌توان به تعدادی از پژوهش‌های هم‌راستا و هم‌جهت با این موضوع برای تسریع در روند پژوهش و پرهیز از اشاره به نکات تکراری اشاره کرد.

(کمندلو، ۱۳۹۱) با مطالعه بر روی قالی‌های افشان شاه عباسی (هراتی) خراسان در دوره صفویه به معرفی و بیان ویژگی‌های کلی طرح‌های برخی از فرش‌های عصر صفوی که در مشهد بافته شده پرداخته است؛

(نویدی‌نژاد، یزدان‌پناه، ۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان معرفی روش طراحی علی اکبر فدایی، طراح فرش کرمان در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی (بر پایه مطالعه بیست و چهار نقشه افشان ترنج‌دار محفوظ در مجموعه شخصی) به شناسایی و تبیین ویژگی‌های طراحی فرش در مجموعه فرش‌های این بافنده معروف پرداخته و در نهایت ویژگی‌های مشترک در آثار او را استخراج نموده است.

(کمندلو، ۱۴۰۰) با نگاهی به آغاز و گسترش طرح افشان در قالی‌های ایران (مطالعه موردی: قالی امپراتور (افشان-جانوری) محفوظ در موزه متروپلیتن نیویورک) ویژگی‌های شاخص این نوع قالی‌ها را بیان کرده است.

(کمندلو، ۱۳۸۷) با مطالعه قالیچه‌های افشان شاه عباسی و بررسی تاریخچه آن‌ها به توصیف جزئیات طرح‌های موجود در این فرش پرداخته است.

(عباسی شوکت‌آباد، ۱۴۰۰) با بررسی تطبیقی مؤلفه‌های مذهبی حاکم بر فرش‌های دوره قاجار و پهلوی نقش مایه‌های مذهبی موجود در فرش‌های این دوره‌ها را استخراج نموده است.

(رهایی، جوانمرد، ۱۳۹۴) با مطالعه تطبیقی شیوه‌های طراحی و رنگ‌بندی فرش‌های افشان شهرهای تبریز، اصفهان، کاشان و نائین در سه دهه اخیر و با شناخت شیوه‌ها و اصول طراحی این فرش‌ها به ارائه یک اثر طراحی مبتنی بر مطالعات رسیده است.

(نوری، ۱۴۰۱) با مطالعه ساختار طراحی قالی‌های طرح افشان دوره صفوی و قاجار، چیدمان هندسی و اصول طراحی آن‌ها را بررسی نموده است.

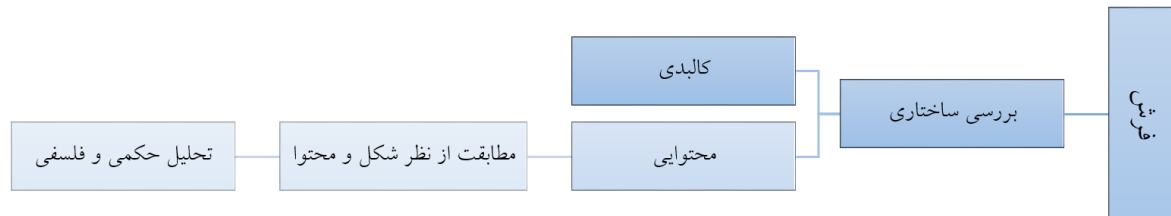
(شهریاری، ۱۳۹۹) با مطالعه تطبیقی طرح و نقش قالی‌های دو دهه اخیر مشهد با دوره پهلوی به بررسی طرح‌های غالب به‌کاررفته در فرش‌های این دو دهه پرداخته است.

روش پژوهش

بر اساس هدف پژوهش و بنا به ماهیت موضوع و اهدافی که برای آن پیش‌بینی شده است، این پژوهش از نوع کاربردی با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی بر اساس مطالعه موردی است که در جهت تحلیل عمیق و بررسی ابعاد مختلف موضوع استفاده شده است. جامعه آماری این پژوهش، شامل هفت فرش دستباف با تزئینات طرح افشان مربوط به دوره پهلوی در موزه ملک است. گردآوری اطلاعات پایه از طریق مطالعه کتابخانه‌ای بوده و روش تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت کمی و کیفی است و ابزارهای اندازه‌گیری در این پژوهش جدول‌های تحلیلی نگارندگان، اشکال، نمودارها و اطلاعات فیش‌برداری شده از مقاله‌ها و کتاب‌ها می‌باشد.

در ابتدا بر پایه مبانی نظری پژوهش و از طریق مشاهده، نمونه‌ها بررسی شدند، سپس داده‌های خامی که به دست آمد به صورت

جدول دسته‌بندی شد، در مرحله بعد با تجزیه و تحلیل اطلاعات با روش برآورد فراوانی مربوط به مشخصات فرش‌ها از جدول‌هایی که نگارندگان تهیه کردند، نمودار آن‌ها استخراج شد و در نهایت با گزینش ویژگی غالب در همگی نمونه‌ها تشریح ویژگی‌های آن‌ها صورت گرفت.

نمودار (۱). فرایند پژوهش، (مأخذ: نگارندگان).

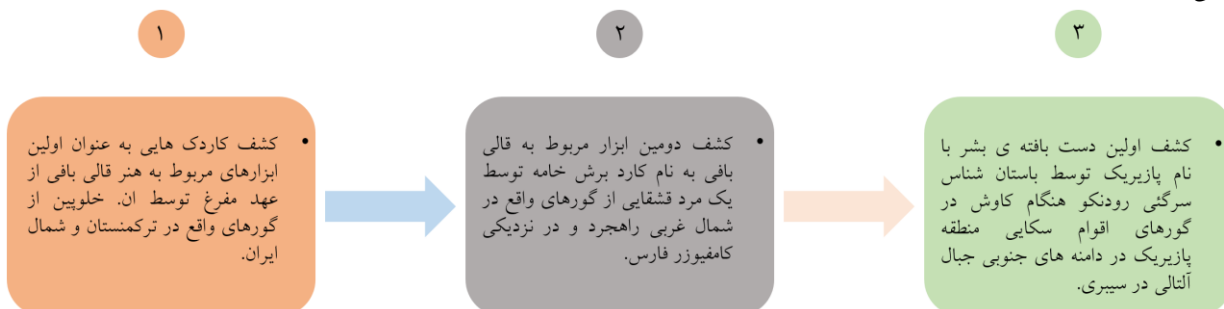
مبانی نظری پژوهش

فرش

فرش از مهم‌ترین نمادهای ذوق، هنر و روح زیبایی جامعه ایرانی است. نقوش انتزاعی و بس دل‌برای آن، از دید مفسران و اندیشمندان سنت‌گرای شرقی، صرفاً نقش و نگاری رنگین در پر کردن فضایی خالی نیست، بلکه هر خط و رنگ آن در پیچش و چرخشی، نمادی از معانی و مفاهیم مکنون جهان‌بینی انسان شرقی به‌ویژه ایرانی است (صفری، ۱۳۹۰). واژه فرش که در زبان پهلوی «ویسترگ» گفته می‌شود، همان بساط افکنده یا گسترده است که بر روی زمین می‌گستراند تا همچون «زمین» که صفات ذاتی اش «گسترش»، «مادربودن» و «گهوارگی» است، آرامش را به فرش‌نشینان تقدیم نماید (چیت‌سازیان، ۱۳۸۵). تعریف «فرشینه» در دایرةالمعارف فارسی مصاحب که در زبان لاتین به آن تپستری (Tapestry) گویند، منسوج کمابیش ضخیم دست‌باف و معمولاً منقش است که در بافت آن رشته‌های پود را از میان تارها می‌گذرانند و به‌عنوان فرش یا پرده یا برای پوشش مبل به کار می‌رود و توسعاً منسوجاتی است که با ماشین بافته می‌شود (حشمتی رضوی، ۱۳۹۳).

تاریخچه فرش و فرش‌بافی

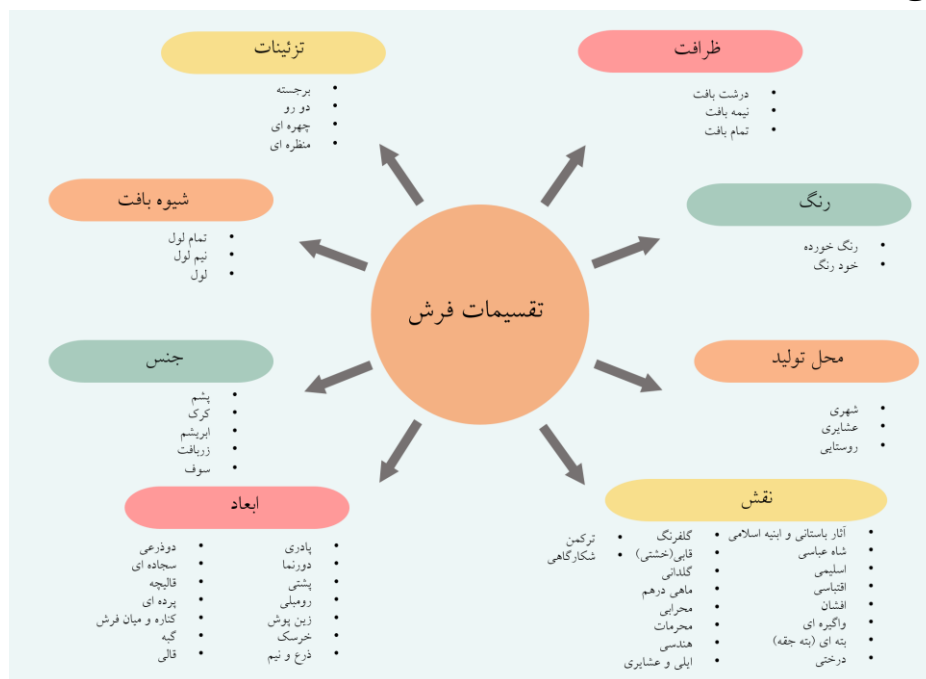
از بافت نخستین قالیچه‌ها و اینکه چه قومی در ابتدا به این کار مبادرت کرده، هیچ‌گونه اطلاع موثقی در دست نیست. زیرا قالیچه‌ها به لحاظ ساختاری طبیعیشان در اثر رطوبت و حشرات آسیب می‌بینند. اما به دلیل ماده مورد نیاز تهیه آن یعنی پشم، گمان می‌رود نخست قبایل چادرنشین آسیای مرکزی که کارشان گله‌داری بوده، به صورت ابتدایی، به چگونگی تهیه آن پی برده‌اند (لولوئی و اسدی، ۱۳۹۳).

نمودار (۲). تاریخچه فرش، (نعیمی هیر و دهقانی، ۱۳۹۳)، (ژوله، ۱۳۹۰).

فرش ایرانی و مؤلفه‌های تقسیم‌بندی آن

فرش ایرانی دارای تفاوت‌های بسیاری در زمینه تولید، شیوه بافت، جنس، کیفیت و... است که باعث به وجود آمدن سبک‌های مختلفی شده است.

نمودار (۳). مؤلفه‌های تقسیم‌بندی فرش، (ژوله، ۱۳۹۰)، (شعبانی خطیب، ۱۳۸۷)، (نصیری، ۱۳۸۹).

طبقه‌بندی محتوای نقش مایه‌ها

در مطالعه و بررسی محتوای استفاده‌شده در تزئینات فرش‌ها می‌توان آن‌ها را بر اساس شکل به پنج دسته تقسیم نمود:

نمودار (۴). طبقه‌بندی محتوای تزئینات فرش بر اساس شکل، (ژوله، ۱۳۹۰)، (شعبانی خطیب، ۱۳۸۷)، (نصیری، ۱۳۸۹).

فرش افشان

در لغت نامه دهخدا افشان به معنای پراکنده، متفرق، منتشر، ریزان و ریزنده آمده است. (ذیل واژه افشان). افشانگری در هنر کتاب‌آرایی عملی است که در تزئین صفحات کتاب و اوراق خطی به کار می‌رود به این صورت که متن یا حاشیه یا متن و حاشیه به وسیله ذرات طلا و نقره و یا مواد الوان دیگر تزئین می‌شود (ریاضی، ۱۳۷۵: ۲۰). در فرهنگ لغت سخن، افشان یکی از طرح‌های قالی بافی ذکر شده که در آن اغلب برگ‌ها، گل‌ها و حیوانات به‌عنوان نقوش اصلی فرش بر سطوح آن پراکنده شده است (انوری، ۱۳۸۲). همین کلمه در گویش کرمانی تبدیل به افشون شده و به نقشی گفته می‌شود که دارای گل و بوته و شاخ و برگ زیاد و درهم باشد. کرمانی‌ها به دست‌بافتی که با انواع ترکیب‌بندی بافته می‌شود قالی افشون یا نقش افشون می‌گویند (صرافی، ۱۳۷۵). در کتاب فرش‌نامه ایران آمده است که در طرح افشان گل‌های ریز و درشت شاه عباسی دسته گل، شکوفه، برگ و شاخه و گاهی اسلیمی و ختایی و یا نگاره‌های دیگر بدون پیوستگی با هم به‌طور پراکنده و در فاصله‌های مساوی از هم و قرینه هم بر «متن» افشانده شده است (آذرپاد، حشمتی رضوی، ۱۳۷۲) گل و برگ از نگاره‌های اصلی این نقش‌اند اگر چه به‌صورت جدا در زمینه فرش پراکنده‌اند اما همگونی و هماهنگی رنگ‌ها آن‌ها را چون اجزای یک مجموعه زیبا جلوه‌گر می‌سازد (دانشگر، ۱۳۷۲). اشکال و اجزا تشکیل‌دهنده بیشتر طرح‌ها به‌صورت پیوسته و بدون انقطاع ترسیم می‌شود در حالی که در طرح افشان اجزای تشکیل‌دهنده طرح به‌صورت پراکنده و جدا از هم ولی با فاصله منظم از یکدیگر طراحی می‌گردند. در این طرح همه بند و گل و برگ‌ها در متن فرش به‌صورت افشان و پراکنده بوده و هیچ‌کدام از گل و برگ‌ها دارای قرینه نمی‌باشند (ژوله، ۱۳۹۰).

یافته‌های پژوهش

برای دستیابی به مضامین موجود در یک فرش باید در ابتدا آن را به لحاظ ساختار و محتوا بررسی کرد، چرا که از این طریق می‌توان مفاهیمی را که بافنده با زبانی نمادین و سمبلیک در آن به‌کارگرفته است، بازشناسی و تحلیل معنایی نمود.

فرش‌های افشان در موزه ملک

مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک نخستین موزه وقفی - خصوصی ایران است که حسین آقا ملک در سال ۱۳۱۶ خورشیدی آن را تأسیس کرد. این موزه دارای هفت مجموعه نفیس می‌باشد که یکی از آن‌ها مجموعه فرشی است شامل ۳۴ تخته قالی و قالیچه از نقاط مختلف ایران که به‌وسیله زبده‌ترین بافندگان دو سده اخیر بافته شده است. یکی از پرتعدادترین فرش‌ها در این مجموعه نمونه فرش‌های افشان است. هشت قالی با طرح افشان وجود دارد (دو مورد از آن‌ها به‌صورت جفت هستند که با شماره اموال متفاوت ثبت شده‌اند) که همگی متعلق به دوره پهلوی می‌باشند و به مناسبت همین تعداد بالا، همگون بودن دوره تولید و طرح آن‌ها برای بررسی انتخاب شده‌اند. ابتدا جدولی بر پایه تحلیل نمودارهای (۳) و (۴) که در موضوع‌های پیشین آمده بود تهیه گردید، سپس هر یک از فرش‌های نمونه بر اساس ساختار و محتوا به‌صورت جداگانه تحلیل و بررسی گشت و ویژگی‌های آن به تفکیک در جدول (۱) علامت‌گذاری شد، در نهایت پس از یافتن صفات مشترک و غالب میان آن‌ها به تبیین و تفسیر مفاهیم حکمی آن‌ها پرداخته شد.

تزیینات											رنگ				ابعاد		جنس				شیوه بافت			نمونه‌ها	سال بافت / شماره اموال			
تلفیقی				خیالی		نگاشتاری		بی‌جان		جاندار			لاکی	سبز	سرمه‌ای	شکل‌لای	کرم	قالیچه	قالی	کرک	ابریشم	پنبه	پشم			لؤل	نیم‌لؤل	لؤل
سه‌شکل	دو‌شکل	چهار	تلفیقی	عراقی	غیر	حروف	ابعاد	مصنوعی	طبیعی	گل و گیاه	میمه	نباتی																
																												افشان اسلیمی ۱۳۵۰ شمسی ۱۳۹۲/۰۸/۰۰۰۱۶
																												افشان شاه عباسی/۱۳۲۷ شمسی ۱۳۹۲/۰۸/۰۰۰۱۷
																												افشان شاه عباسی ۱۳۱۴ شمسی ۱۳۹۲/۰۸/۰۰۰۲۱
																												افشان شاه عباسی/ قرن ۱۴ ۱۳۹۲/۰۸/۰۰۰۲۰
																												افشان شاه عباسی/ ۱۳۴۹ شمسی ۱۳۹۲/۰۸/۰۰۰۱۴
																												افشان/ ۱۳۱۵ شمسی ۱۳۹۲/۰۸/۰۰۰۲۸
																												افشان دسته‌گلی/۱۳۳۷ ۱۳۹۲/۰۸/۰۰۰۰۱

جدول (۱). بررسی فرش‌های طرح افشان پهلوی از لحاظ ساختار و تزیینات، (مأخذ: نگارندگان).

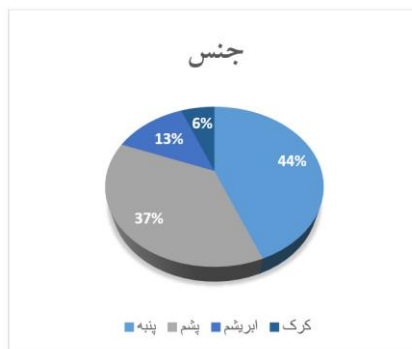
ویژگی‌های کالبدی فرش‌های نمونه

در نمودارهای زیر، میزان فراوانی ویژگی‌های مرتبط با کالبد فرش‌ها بیان شده است:

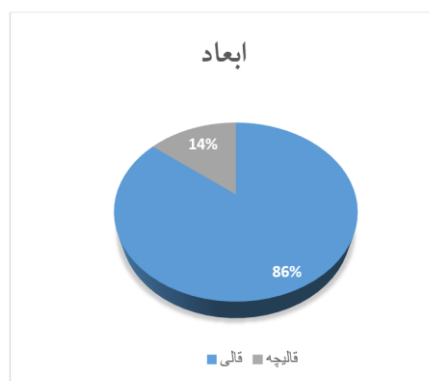
نمودار (۵). شیوه بافت در فرش‌های نمونه (مأخذ: نگارندگان).

با توجه به نمودار (۵) تمام فرش‌های دست‌باف طرح افشان در این موزه به صورت لول می‌باشند.

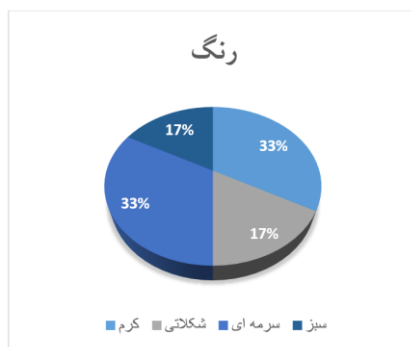
نمودار (۶). جنس در فرش‌های نمونه (مأخذ: نگارندگان).

با توجه به نمودار (۶) جنس فرش‌ها به صورت غالب ابتدا پنبه و سپس پشم می‌باشد.

نمودار (۷). ابعاد در فرش‌های نمونه (مأخذ: نگارندگان).

با توجه به نمودار (۷) فرش‌ها به لحاظ ابعاد به جز یک تخته قالیچه بقیه با ابعاد قالی هستند.

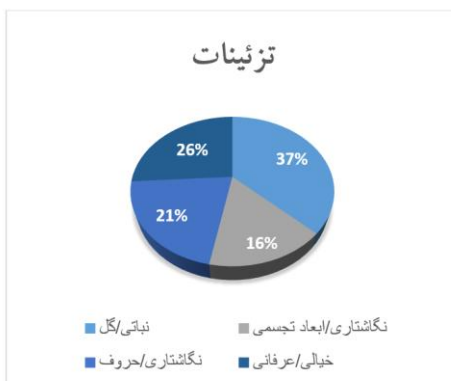

نمودار (۸). رنگ در فرش‌های نمونه (مأخذ: نگارندگان).

بر اساس نمودار (۸) رنگ سرمه‌ای و رنگ کرم به‌عنوان رنگ اصلی پس‌زمینه فراوانی بیشتری داشته است.

ویژگی‌های محتوایی فرش‌های نمونه

در نمودار (۹)، میزان فراوانی ویژگی‌های مرتبط با محتوای فرش‌ها که نمادهای به‌کار رفته در نمونه‌ها را معرفی می‌کند بیان شده است:

نمودار (۹). تزیینات در فرش‌های نمونه (مأخذ: نگارندگان).

بر اساس نمودار (۹) نمادهای به‌کار رفته به‌صورت عمده شامل موارد زیر می‌باشد:

- شکل جانداران در شاخه نباتی شامل گل می‌باشد.
- شکل خیالی در شاخه عرفانی از نوع گل شاه عباسی می‌باشد.
- شکل نگاشته‌ای در شاخه حروف و اعداد شامل نوشته کتیبه می‌باشد.
- شکل نگاشته‌ای در شاخه ابعاد تجسمی شامل طرح‌های اسلیمی می‌باشد.

حال آنچه مشخص است مهم‌ترین عنصر و مضمون به‌کار رفته در بررسی فرش‌های نمونه نقوش نباتی شامل گل، گل شاه عباسی همچنین نقوش اسلیمی است.

تبیین حکمی نمادهای موجود در فرش‌های نمونه

نقوش نباتی

عالم نباتات و گیاهان تجلی زندگی هستند که همیشه تجدید می‌شوند. در عالم آرمانی و آرزوهای جمعی ایرانیان، گیاهان به لحاظ سرسبزی و ایجاد نشاط و اینکه حضورشان به معنای مطلق یعنی زندگی است جنبه‌ای مقدس داشته و دارای جایگاه

والایی هستند. «عالم نباتات مظهر مجسم واقعیتی است که به زندگی تبدیل می‌شود و بی آنکه ریشه‌اش بخشکد، هر دم می‌آفریند و با تجلی به صورت‌های بی‌شمار تجدید حیات می‌کند و حیانتش هیچ‌گاه پایان نمی‌گیرد» (زراعی، ۱۳۸۲: ۱۶۳). با نگاهی به زندگی ایرانیان در ادوار مختلف همواره شاهد حضور گیاهان در اطراف محل زندگی آن‌ها هستیم که این مورد به طراحی فرش‌های آن‌ها و هنر قالی‌بافی نیز کشیده شده است.

نقوش اسلیمی

با توجه به مطالب گفته شده در شرح نمادها و همچنین تصویر (۱)، می‌توان گفت پایه و اساس نقوش گیاهی، اسلیمی و ختایی، و گل شاه عباسی خطوط منحنی و اسپیرال می‌باشد. بوکهارت در مورد اسلیم و پیچ و تاب عرفانی آن‌ها بر این باور است که «دو نوع خاص طرح اسلیمی وجود دارد: اولی از به هم بافته شدن و در هم پیچیدن تعداد کثیری ستاره هندسی تشکیل شده است که شعاع‌هایشان به هم می‌پیوندند و نقش بغرنج و بی‌انتهایی را پدید می‌آورد. این طرح نماد شگفت‌انگیزی از مرتبه‌ای از تفکر و مراقبه است که طی آن، آدمی، وحدت در کثرت و کثرت در وحدت را در می‌یابد. نوع دیگر که عموماً عنوان طرح اسلیمی به آن اطلاق می‌شود، از آرایه‌های گیاهی تشکیل شده و از قواعد توازن تبعیت می‌کند. طرح اسلیمی منطقی و موزون، ریاضی‌گونه و آهنگین است و این ویژگی‌ها در برابر روح اسلام که طالب موازنه میان عقل و عشق است، بسیار حائز اهمیت می‌باشد» (سیداحمدی زاویه، ۱۳۷۴: ۲۵۹ و ۲۶۰).

ویژگی بارز اسلیمی‌های گیاهی همان نمایش حرکت و زایش است که در بطن طبیعت دیده می‌شود. حرکت‌های دوار اسلیمی و اصول پویاگری و رعایت قوانین نیروی جنبشی به نحوی که هر شاخه کوچک از شاخه بزرگ‌تر برمی‌خیزد و هر حرکتی از نقطه‌ای حجیم و هسته‌گونه ریشه می‌گیرد، تماماً نشانه برتری آن به طرح‌های هندسی محض است، ضمن آن که اسلیمی‌های گیاهی را می‌توان پرده دوم مراحل گذار از فردیت دانست.

طرح اسلیمی در واقع حکایت از سیر هدفمند دارد که بر هر وجود مترتب است. راه آن یکی است و تنها در یک نقطه گردش کامل و صحیح بوده و در بقیه موارد انحراف است. در طراحی فرش، اسلیمی‌ها در تبیین مفهوم عرفانی از کثرت به وحدت نقش اساسی دارند هم اسلیمی هندسی و هم اسلیمی گیاهی که با پیچش خاص خود، همه حرکات و جهت‌ها را به راه واحد و نقطه وحدت‌بخش که نماد عالی توحید است سوق می‌دهند (بورکهارت، ۱۳۹۲: ۶۸-۷۱).

گل

۱. نمایش گل به شیوه‌نقش‌های گوناگون از ویژگی بسیار در قالی‌های ایرانی است

گل شاه عباسی

۲. گل شاه عباسی، مهم‌ترین و زیباترین گل طراحی سنتی و به ویژه فرش است

نقش اسلیمی

۳. نقش اسلیمی‌گاهی به صورت نقش اصلی و زمانی همراه با دیگر طرح‌ها، در معماری، کتاب‌آرایی و هنرهای صناعی به کار رفته است.

۳

نماد عمده ی استفاده شده در تزئینات فرش های افشان

تصویر (۱). سه نماد عمده در تزئینات فرش (مأخذ: نگارندگان).

نتیجه‌گیری

در این مقاله پس از معرفی هنر قالی‌بافی به‌عنوان یک هنر دیرینه، به بررسی ساختاری فرش‌های طرح افشان پرداخته شد. به لحاظ کالبدی ابعاد این فرش‌ها به‌طور رایج قالی بوده و رنگ غالب سرمه‌ای و کرم زمینه آن را تشکیل می‌دهد، جنس آن‌ها پنبه و پشم و بافت آن‌ها لول بوده است و آنچه از تحلیل محتوای نمونه‌ها حاصل شد طرح‌های تقریباً مشابهی بود که عمده نقش‌مایه‌های آن‌ها را نقوش گیاهی و خطوط اسلیمی تشکیل می‌دهد. گرایش به شیوه نگاشتنی از نوع طرح‌های عرفانی مانند استفاده از گل‌های افشان شاه عباسی و خطوط اسلیمی از دیگر ویژگی‌های این قالی‌های دست‌بافت به‌شمار می‌رود، حاکمیت رمزپردازی و نمادگرایی عارفانه در طراحی محتوای فرش‌های افشان به وضوح مشخص است.

پژوهشگران این حوزه همگی سعی در یافتن رمز و رموز این هنر اصیل و ارائه آن به همگان دارند؛ لذا در این راه یکی از برجسته‌ترین راهکارها ایجاد بستری مناسب جهت شناختن این هنر و جلوگیری از به‌انزوا رفتن آن می‌باشد زیرا که فرش‌بافی عجین‌شده با فرهنگ و هویت ایرانی است و حفظ آن میراث جاودانه‌ای برای آیندگان می‌باشد. نقوش بافته‌شده در متن و زمینه قالی ایرانی به‌صورت نمادین و تصویری فراتر از یک نقش تزئینی هستند زیرا بافنده ایرانی در کنار تزئینی بودن نقوش نمادین بی‌شک به روح ایرانی و باورهای نیاکان نهفته در این نقوش می‌اندیشد. بافنده ایرانی باورها، عناصر هویتی، مضامین هویت ایرانی را از طریق بافتن، حفظ و معرفی می‌کند تا مردمان این سرزمین بدانند و بتوانند از وجود و کارکرد آن مطلع گردند. هنرهای سنتی به‌ویژه هنر قالی‌بافی یکی از مهم‌ترین بسترها برای شناخت فرهنگ و هویت ایرانی با زبان نماد و تصویر است. بررسی طرح‌ها و نقوش قالی‌هایی که در سایر موزه‌ها و مجموعه‌های دیگر قرار گرفته می‌تواند به دست یافتن به نتایج قطعی‌تر و کامل‌تری کمک کند. این جستار ارائه‌شده حاصل بررسی‌هایی است که بر روی قالی‌های موزه ملک در دوره پهلوی انجام گرفته و بالطبع با واکاوی طرح‌ها و نقوش قالی‌هایی که در سایر موزه‌ها و مجموعه‌های دیگر قرار گرفته می‌توان به نتایج قطعی‌تر و کامل‌تری دست یافت. طبق بررسی‌های به‌عمل‌آمده نتایج پژوهش‌های دیگری که در این زمینه انجام شده در همین راستا بوده است.

منابع و مراجع

- آذرباد، حسن، حشمتی رضوی، فضل‌الله. (۱۳۷۲). فرش‌نامه ایران، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- انوری، حسن (۱۳۸۲). فرهنگ فشرده سخن، تهران: نشر سخن.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۹۲). هنر مقدس (اصول و روش‌ها)، ترجمه جلال ستاری، تهران: انتشارات سروش.
- ترابی، زهره، اسدی، شهام (۱۳۹۵). بازشناسی و تبیین مفهوم «نماد» در معماری با توجه به آرا و نظریات اندیشمندان، فصل‌نامه نقد کتاب، سال سوم، شماره ۹-۱۰، ص ۲۵۳.
- چیت‌سازان، امیرحسین (۱۳۸۱). بررسی دلایل تداوم و شکوفایی هنر قالی‌بافی ایران در دوران اسلامی، تهران: اولین همایش هنر اسلامی، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ص ۲۰۱.
- چیت‌سازان، امیرحسین (۱۳۸۵). نمادگرایی و تأثیر آن در فرش ایران، تهران: فصل‌نامه گلجام، انجمن علمی فرش ایران، شماره ۴۵.
- حشمتی رضوی، فضل‌الله (۱۳۹۳). تاریخ فرش سیر تحول و تطور فرش‌بافی ایران، تهران: انتشارات هنر، چاپ چهارم.
- حصوری، علی (۱۳۸۹). مبانی طراحی سنتی در ایران، تهران: چشمه.
- دانشگر، احمد (۱۳۷۲). فرهنگ جامع فرش ایران، تهران: نشر دی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رهایبی، مهدی، جوانمرد، صبا (۱۳۹۴). مطالعه تطبیقی شیوه‌های طراحی و رنگبندی فرش‌های افشان شهرهای تبریز، اصفهان، کاشان، نایین در سه دهه اخیر و ارائه یک اثر طراحی مبتنی بر مطالعات، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی و عمران و توسعه، دانشکده فنی و مهندسی.
- ریاضی، محمدرضا (۱۳۷۵). فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران، تهران: انتشارات دانشگاه الزهراء.
- زراعی، محمدرضا (۱۳۸۲). نقش خشتی از پازیریک تا چهارمحال و بختیاری، تهران: مجموعه مقالات اولین سمینار ملی تحقیقات فرش دست‌بافت، مرکز ملی فرش ایران.
- ژوله، تورج (۱۳۹۰). پژوهشی در فرش ایران، تهران: انتشارات یساولی، چاپ دوم.
- سیداحمدی زاویه، سیدسعید (۱۳۷۴). بررسی و تحلیل روابط ساختاری و محتوایی فرش و شعر، تهران: پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پژوهش هنر، دانشگاه

هنر تهران.

شعبانی خطیب، صفرعلی (۱۳۸۷). فرهنگ‌نامه تصویری آرایه و نقش فرش‌های ایران، سپهر اندیشه. شهریار، مریم (۱۳۹۹)، مطالعه تطبیقی طرح و نقش قالی‌های دو دهه اخیر مشهد با دوره پهلوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده فرش.

صراف، محمود (۱۳۷۵). فرهنگ گویش کرمانی، تهران: نشر سروش. صفری، حسین (۱۳۹۰). مشابهت الگوی هندسی معماری ایرانی و فرش ایرانی در بیان معنی، تهران: همایش ملی هنر فرهنگ تاریخ و تولید فرش دست‌باف.

عباسی شوکت‌آباد، امیرحسین (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی مؤلفه‌های مذهبی حاکم بر فرش‌های دوره قاجار و پهلوی، فصل‌نامه هنرهای صناعی اسلامی. کمندلو، حسین (۱۴۰۰). نگاهی به آغاز و گسترش طرح افشان در قالی‌های ایران (مطالعه موردی: قالی امپراتور (افشان-جانوری) محفوظ در موزه متروپلیتن نیویورک)، درآیگاه، نشریه علمی-هنری خراسان بزرگ.

کمندلو، حسین (۱۳۹۱). قالی‌های افشان شاه عباسی (هراتی) خراسان در دوره صفویه، فصل‌نامه آستان هنر. کمندلو، حسین (۱۳۸۷). قالیچه افشان شاه عباسی، ماه‌نامه آینه خیال. لولویی، کیوان، اسدی، هانی (۱۳۹۳). فرش به‌عنوان الگوی اصیل هنر ایران و جایگاه آن در معماری داخلی، تهران: کنفرانس بین‌المللی مهندسی هنر و محیط زیست.

میثاقی، مزده، زرین‌قلمی، کیوان (۱۳۹۴). هندسه نقطه اشتراک معماری و فرش ایرانی، سومین کنفرانس بین‌المللی عمران و توسعه شهری، تهران. نصیری، محمدجواد (۱۳۸۹). افسانه جاویدان فرش ایران، تهران: فرهنگسرای میردشتی. نعیمی هیر، سارا، دهقانی، فاطمه (۱۳۹۳). خاستگاه نقوش و پیشینه تاریخی چهار هزار ساله فرش ایران، تهران: کنفرانس بین‌المللی مهندسی هنر و محیط زیست.

نوری، اکرم (۱۴۰۱). ساختار طراحی قالی‌های طرح افشان دوره صفوی و قاجار، پایان‌نامه دکتری تخصصی، دانشگاه الزهرا (س)، دانشکده هنر. نویدی‌نژاد، کاوه، یزدان‌پناه، حسن (۱۳۹۹). معرفی روش طراحی علی‌اکبر فدایی، طراح فرش کرمان در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی (بر پایه مطالعه بیست و چهار نقشه افشان ترنج‌دار، محفوظ در مجموعه شخصی)، نشریه مبانی نظری هنرهای تجسمی. هال، آلستر، جوزه، ویووسکالوچیک (۱۳۷۷). تاریخچه گلیم، ترجمه شیرین همایونفر و نیلوفر الفت شایان، تهران: نشر کارنگ.